

הקדמה

"בין הזמנים", כפי ששמו מעיד בו, מבקש לפרוס מרחב פרשני בין זרמי עומק של זיכרון מורשת ומסורת יהודיות לבין התמורות המתחוללות במציאות הישראלית המתהווה. התרבות הישראלית אמנם זכתה לניתוחים מאירי עיניים הכורכים מיתוסים מכוננים וסמליימפתח עם אתוסים עכשוויים ודפוסי התנהגות מקומיים, אך לעיתים רחוקות הופנתה תשומת הלב המחקרית לעדשות שדרכן ניתן להתבונן ביחסי גומלין אלה, על רבדיהם ההיסטוריים, על מורכבות הדיאלוג ביניהם ועל המתחים המובנים בהם.

פרקי הספר אכן נדרשים, כל אחד לטעמו ולשיטתו, למהות ולצורה של האמצעים המחקריים שבעזרתם מתפענחות התופעות אשר בהן הם דנים, ובראשם הטקס והטקסט כמרכיבייסוד של העיון במבנה ובמהלך של מושאיהם. במובן זה, יש בספר משום השבת עטרה ליושנה, שכן העיון בטקס ובטקסט כאבני השתייה של המחקר הסוציאנתרופולוגי הועם משהו בעשורים האחרונים, אם מחמת שחיקה של שימושייתר ואם עקב חילופי האופנות או העונות הפוקדים את השיח. דווקא המשלב בין הממד הטקסי לממד הטקסטואלי, משלב שמקורו במקום המרכזי שהצימוד ביניהם תופס בתרבות היהודית לדורותיה, מאפשר ואף מעודד רענון והתחדשות בהיזקקות להם, כפי שהספר מציע ומציג.

כפל הפנים של הספר כגשר בין מסורת לשינוי ובין עבר מדומיין להווה אתנוגרפי מחד גיסא; בין טקס וטקסט ובין זמניו של המקום התרבותי מאידך גיסא, הופכים את "בין הזמנים", המוקדש למפעל חייו של פרופ' ניסן רובין, לאתגר לתוהים על נוכחותה ומקומה של היהדות בעיצוב ההווה הישראלית. פרופ' ניסן רובין הוא חוקר בעל מעמד בתחום חקר האנתרופולוגיה של היהדות ושל הטקס היהודי והישראלי. תובנות רבות ממחקריו הפכו במשך השנים למעין נקודת מוצא חיונית לביסוסם של חידושים במחקר בתחומו. מחקריו מהווים חוליה חשובה בשני מעברים שהתרחשו בישראל בשנות השבעים והשמונים. האחד, במעבר מאנתרופולוגיה חברתית לאנתרופולוגיה תרבותית; מעבודות המושפעות מאסכולת מנצ'סטר לעבודות המושפעות מהדיון הפרשני שאותו הוביל קליפורד גירץ. השני, בתנועה שבין אנתרופולוגיה של התרבות לבין הפרשנות והחקר של הטקסט היהודי המסורתי.

עבודתו האנתרופולוגית רבת השנים של פרופ' ניסן רובין התמקדה בפענוח הסטרוקטורה של הריטואל המסורתי היהודי, אם תחת תנאי החיים של החברה המסורתית ואם תחת תנאי החברה המודרנית בישראל. בניגוד למחקרים סטרוקטורליים רבים, מה שעמד במרכז עבודתו של פרופ' רובין היא שאלת היחס החברתי הנלווה למעשה הריטואל: בין טקס לטקסט ובין יחיד לציבור. הוא ביקש באמצעות השיחה האנתרופולוגית ובאמצעות התאוריה העשירה על אודות הריטואל המסורתי, לא רק להתאים את הדיון האוניברסלי למתרחש ביהדות, אלא גם, ואולי בעיקר, להבין את הריטואלים המסורתיים המבוצעים בידי יהודים בצורה טובה יותר, מדויקת יותר, מדעית יותר. עוד ביקש פרופ' רובין להציג את הריטואל לא רק כמעשה תרבותי פרשני, אלא גם כמרחב אנושי של אינטראקציה חברתית הרוחשת בין השותפים לה. גישה זו נשענת על שני מבטים בריטואל שהלכו והשתלבו לאורך עבודתו. האחד הוא המבט בפעולה התרבותית שבריטואל. הזירה אשר בה בחר לעשות כן היא אחד האתרים המדומיינים החשובים בשיקום התרבות היהודית אחרי חורבן הבית השני – כתיב חז"ל. השני הוא המבט בפעולה החברתית. הזירה אשר בה בחר לעשות כן היא אחד האתרים החשובים בשיקום הקולקטיב היהודי בן זמננו – מדינת ישראל.

במרכזה של הזירה הראשונה עמדו מה שכינה רובין "מקורות חז"ל" ובמרכזם התלמוד. ים התלמוד הפך בידי של רובין למקום של עבודת שדה אינטנסיבית, המתמקדת בדיכוב הביצועים הסמליים של מחזור החיים היהודי המסורתי. התלמוד היה לפרוטוקול ההתפתחות של הפעולה התרבותית המסורתית ביהדות הרבנית. רובין מיקד את מבטו בכמה מערכים של ריטואלים בעלי משמעות מעברית – לידה, נישואין ואירוסין, ואכל. טרילוגיית הספרים שחיבר בנושא זה הפכה זה מכבר לגוף עיוני מרענן, פורץ דרך, ויש מי שיאמרו גם חתרני, בחקר התלמוד. עבודתו בתחום זה של פרופ' רובין סייעה להבקיע דרך אל שילוב עולמם הפרשני של מדעי החברה אל ניתוח הטקסט תוך הצבת חלופה למסורת הניתוח הפילולוגית. גישה זו הפכה למקור השראה לחוקרים צעירים רבים בדיסציפלינות רבות במדעי היהדות, כמו תלמוד, תולדות ישראל וארכיאולוגיה. במישור התאורטי עמד רובין על מנגנוני השינוי הקיימים בחברה מסורתית, המסתייגת ואף אוסרת שינויים. הוא מתאר במחקרו על אודות מחזור החיים היהודי כיצד גם בחברה מסורתית מתרחשים כל העת תהליכי שינוי גלויים וסמויים. לטענתו, השינוי שמתרחש בתוך חברה מסורתית אינו מוצג על-ידי פרשני החברה המקומיים

ככזה, כיוון שמקשרים אותו לתקדימים בעבר ולכן ניתן להציגו כהמשכה של המסורת.

במרכז הזירה השנייה עמד המחקר במה שניסן רובין כינה "טקסי הגדרה אישיים". טקסים אלה נקשרים ביחידים בחברה בת ימינו שנמצאים בתפנית חשובה בחייהם, אך הם חסרי טקסים רשמיים לבטא אותם כדי להציג את זהותם החדשה לסביבה. בלטו בהקשר זה גם עבודותיו על אודות העיבוד התרבותי והסמלי של האבל האישי בתנועה הקיבוצית בראשית ימיה, כאשר חברי קיבוץ רבים היו צעירים, בודדים, ללא משפחות המוצא שלהם, וביקשו להתאבל על חברים שנפטרו. במסגרת מחקריו ביקש רובין לאשש את הרעיון של קלוד לוי־שטראוס על קיומן של מטא־סטרוקטורות בחשיבה האנושית. זאת, בהמשך לעבודותיו של ויקטור טרנר על מבנה הטקסים במצבים לימינליים ולימינוידיים. פיתוח חשוב בעבודתו זו היה המקום שאותו העניק ליחיד – "הסובייקט" – כשותף לביצועו של הריטואל. רובין ראה ביחיד לא שחקן פסיכי אלא אקטיבי מאוד בעיצוב הריטואל, בפיתוחו ובקשב המתבקש לפרשנותו העצמית ביחס אליו. הריטואל המסורתי (כמו גם המודרני), אליבא דרובין, לא היה מוצר תרבותי קפוא אלא חי ונושם, ומכאן גם משתנה. זאת, לא רק משום התנאים ההיסטוריים, הכלכליים והפוליטיים שהשפיעו על דרך התפתחותו התבניתית, אלא גם, ואולי בעיקר, משום שהוא נגע בבני אדם שביצעו אותו, הרהרו בו והגיבו לו, אם כציבור ואם כיחידים. רבים ממחקרים אלה והתובנות התאורטיות שנגזרו מהן הפכו לחומרי יסוד באנתרופולוגיה ישראלית ומשולבים עד היום בקורסי המבוא לאנתרופולוגיה ובחקר התרבות.

הספר שלפנינו מקבץ מחקרים המצויים בצומת הדרכים שבין טקס וטקסט בעקבות קריאת הכיוון של ניסן רובין. כאמור, הספר נחלק לשני שערים. הראשון נדרש לפרשנות מחודשת של טקסטואליות יהודית, והשני – לטקסים חדשים ומחודשים.

בשער הראשון של הספר מאמרים שדנים בפרשנות מחודשת של טקסטואליות יהודית.

במאמר הראשון, **ריטואל כטקסט: לקראת תאוריה הרמנויטית של הריטואל**, מציג אבי שגיא תאוריה הרמנויטית־טקסטואלית של ריטואלים. תאוריה זו מאפשרת לריטואל להישאר סגור ופתוח כאחד: כללי התחביר סוגרים אותו, אך פירוש לא נוקשה מאפשר לגורמים רלוונטיים במציאות הקונטקסטואלית להופיע בו. הריטואל עצמו הוא טקסט שמתייחס לטקסטים נוספים. הוא נתפס כמעשה אנושי המבטא את הווייתנו הקיומית כמכוננת על ידי המתח

שבין היות בני אדם מושלכים למציאות שמקורה בעבר חייהם לבין החירות לעצב את עולמם מתוך מארג של תרבות, אורחות חיים, מיתוסים ופרקטיקות, זאת מתוך תשוקה למשמעות ולמובן. ריטואלים, כמו מעשי אמנות, ובדומה לפעילויות אחרות, מבטאים את האונטולוגיה האנושית. אונטולוגיה זו באה לידי ביטוי בתודעה, בתובנות, במשאלות, ובפחדים הנשזרים לכדי מארג טקסטואלי. **שמחה פישביין**, במאמרו "ארץ־ישראל קדושה למעלה מכל הארצות": תפיסת הגולה בעולם המשנה, משתמש בתאוריה סוציולוגית, מהתחום של מרחבים קדושים וטמאים, שבאמצעותה הוא מפרק את המסר של כותבי המשנה. טקסט המשנה מייצג את תפיסת עולמם של חכמי המשנה על החברה היהודית האידאלית. באמצעות המצוות החקלאיות התלויות הם עשו את ארץ־ישראל למרחב של קדושה מתמדת שמספקת תקווה ויעוד כדי לשקם את הסדר של החברה שנמצאת במצב של מבוכה. המאמר מציג את המסר הסמוי של המשנה ומראה את הדרך שבה נתפס הניגוד במשנה בין ארץ־ישראל כארץ קדושה ובין הגולה כטריטוריה טמאה.

שמעון קופר ושלמה גוזמן כרמלי, במאמרם סיפורו של יוסף במבט אנתרופולוגי, בוחנים את הקשר בין טקסטים לבין המצאות תרבותיות באמצעות סיפורו של יוסף. הכותבים רואים בסיפור מנגנון תרבותי ובוחנים כיצד המנהגים המוצגים בו מודגמים במנהגים ובהמצאות תרבותיות חדשות או ישנות.

שלמה גוזמן כרמלי, במאמרו טקסט בין שימור לשינוי: אתנוגרפיה רב־מקומית וטקסטואליות יהודית, משתמש בכמה סצנות אתנוגרפיות במוסדות לימודי יהדות שונים, לסקירת מקומו של הטקסט הדתי והמשמעויות הנגזרות מן החשיבות המיוחסת לו בתהליכי שימור, יצירה ושינוי בתרבויות יהודיות בנות זמננו. לדבריו, הטקסט הדתי מתפקד בזירות שונות ככבואה של החברה, שמתקפת, מבנה או משנה את הטקסט בהתאם לקווי המתאר של תרבותה.

במאמר הבא, **יודעות את הגוף שלנו: נשים דתיות לאומיות מעצבות מחדש את מנהגי הנידה**, מציגות **ענבל אסתר סיקורל ונעמי סילמן** שינויים במנהגי הנידה ובתפיסתה. לדבריהן, שינויים אלו נובעים מתמורות בזהות הנשית בציבור הדתי לאומי, שנבעו מכניסת הפמיניזם ומהתפתחות ההשכלה הדתית לנשים. נשים תופסות את עצמן כסוכן אקטיבי המפרש את ההלכה ודוחות את הכוח המופעל על ידי הממסד הגברי כאמצעי לשליטה בתפיסה החברתית של גופן.

בשער השני של הספר מאמרים שדנים בטקסים חדשים ומתחדשים, ובו שני חלקים.

בחלק הראשון, שינויים בדפוסים ריטואליים של הדת והדת האזרחית: יורם בילו, במאמרו בין טקס ריפוי למחזה מוסר: חייו, מותו ותחייתו של הדיבוק, מציג את נסיבות הופעתו של הדיבוק כמחלה בראשית התקופה המודרנית, את נסיבות היעלמותו הפומבית בתחילת המאה ה-20 וחזרתו לזירה הפומבית בסוף המאה ה-20, ובמקביל את ההצלחה הסוחפת של "הדיבוק" כדרמה בימתית בראשית המאה ה-20. הכותב מציג את יחסי הגומלין הדיאלקטיים שבין הדיבוק כמחלה, והדיבוק כמחזה, ומשתמש בהם לניתוח טקס גירוש עכשווי ולהשוואה, הן של הטקס עצמו והן של המסרים התרבותיים הגלומים בו, לדוחות גירוש מן התקופות הקודמות.

במאמר הבא, ריטואל בעומס יתר: עומס ליטורגי וזמן מופחת בחיי בית הכנסת, מציג נסים ליאון ניתוח דרמטורגי של אתנוגרפיה ומסיק לגבי המשמעויות, ההשלכות וההיבטים השונים של התפילה בציבור. הוא מתמקד בהיבט אחד שלה – השעמום ועומס היתר הליטורגי שהתפתח במשך השנים כחלק מהריטואל של תפילת שחרית של שבת בבתי הכנסת האורתודוקסיים בישראל. לדבריו, ניתן לראות את התפילה כבימה שעליה מומחזים החיים הדתיים של היחידים והציבור. יש מי שממריצים במתפללים להפגין באמצעותה את אדיקותם, יש מי שמעטרים אותה בניגונים ישנים, ובכך מבקשים להקנות בה נופך של עדכניות, ויש המרחיבים בה היבטים ציבוריים וקהילתיים שונים במטרה להפוך אותה ממקור לעבודה ליטורגית לציר חשוב בעבודת ההבניה של הלכידות החברתית. בשולי בימת התפילה ניתן לאתר מעשים ויוזמות מצד יחידים הממקמים עצמם כחלק ממנה, אך בה במידה גם נוטלים לעצמם חירות לנתק עצמם ממנה או להחזיר לעצמם מידה של שליטה בה, נוכח מה שמתואר על ידם, לרוב, כהתארכות זמן התפילה.

מנחם פרידמן, במאמרו מחנה ישראל – חלום ושברו, מנתח את התעצבות השותפות הכללי-יהודית, במה שקרוי היה "בניין הארץ", כמפעל יהודי כלל לאומי. ההתיישבות החקלאית החילונית אתגרה, בתחילת שנות העשרים של המאה הקודמת, את אגודת ישראל להקים בעמק יזרעאל התיישבות מתחרה של שומרי תורה המקפידה, בין היתר, על קיום מצוות התלויות בארץ. לשם כך הוא בוחן כמה נקודות התנגשות אידאולוגית בין התרבות החקלאית ציונית של חקלאי "העמק" ובין ההתיישבות החרדית, וכן את הפער בין אורח החיים החרדי לבין דרישות הכלכלה המודרנית. חוסר היכולת לגשר על הפער הביא לקריסת המפעל.

תמר כתריאל ויפעת גוטמן, במאמרן "איפה אתם עושים את יום השואה?": "זיכרון בסלון" כטקס הנצחה אלטרנטיבי, מנתחות את מיזם "זיכרון בסלון" שהושק כמסגרת חוץ-ממסדית להנצחה אלטרנטיבית של יום השואה ב־2011. הן רואות את "זיכרון בסלון" כטקס שברזמנית מאתגר את תרבות טקסי הזיכרון הממלכתיים והממסדיים להנצחת השואה ומתכתב איתם בצורות שונות. לטענתן, כמיזם תרבותי, "זיכרון בסלון" מגלם פעלתנות טקסית שמעוגנת באפשרויות החדשות של העידן הדיגיטלי ושנותנת ביטוי לקשר הסבוך בין הפרט לכלל בתרבות הישראלית.

בחלק השני, טקסי מעבר כמכונני זהות:

במאמרה, קומיוניטי וקומוניטס בעלייה לרגל בחג הסגד באתיופיה, מנתחת רחל שרעבי את חג הסגד אשר שימש באתיופיה לציון תיקון ותשובה שנתיים קולקטיביים. ביום זה יהודי אתיופיה עלו בצום לראשי הרים, כסמל למעמד הר סיני. הקייסים (מנהיגי הדת) ערכו טקס חידוש הברית בין העם לאל, שבו שילבו תפילה, קריאה בתורה (אורית) ודרשה. עם סיומו, ירדו בני הקהילה לכפרים וערכו סעודה משותפת. המאמר דן ביסודות המייחדים את חג הסגד כחג עלייה לרגל קהילתי באתיופיה, ובמשמעותו הסוציולוגית כטקס מעבר לימינלי, הכולל בתוכו אלמנטים של מבנה ואנטי-מבנה.

הרווי גולדברג, במאמרו יחסי נערות – נערים במסגרת טיול חינוכי לישראל כשלב במעבר לבגרות בתרבות אמריקאית יהודית, מתמקד בפרקטיקה המוכרת בין יהודי התפוצות של נסיעות בני נוער לישראל לשם פיתוח וחיזוק זהות יהודית, ואשר חלק מהמנהיגות בחו"ל שואף להפוך אותה ל"טקס מעבר יהודי" בן זמננו. המאמר מבוסס על מחקר־שדה שנערך בקיץ 1994 בקרב נוער בגיל תיכון שהשתתפו בטיול חינוכי־זהותי מטעם תנועת הנוער של יהודים רפורמים בארצות הברית. הדיון מתמקד באינטראקציות בין נערות ונערים במשך הטיול (שארך שישה שבועות), וזיקתן לערכים של זוגיות, משפחה, ורוחניות (spirituality), שהם בעלי משמעות בתוך המילייה החברתי שבתוכו צעירים אלה עתידים למצוא את עצמם.

במאמר הבא, אלאור אזריה ושלטון החוק בישראל: טקסט, טקס וחיים, בוחן עידן ירון את "פרשת ההעמדה לדין של החייל אלאור אזריה כנקודת קיצון בשיח הישראלי – בכלל הקשור למקומו של המשפט במרחב הישראלי ולשאלה מה גובר: דין ההמון או שלטון החוק". לשם כך בוחן ירון את השיח שהתפתח ביחס לפרשה בקרב שתי קבוצות חברתיות שאותן הוא מכנה (בעקבות דליה רביקוביץ) "אנשי החיל" לעומת "יפי הנפש". ירון מסיק לגבי

הסכנה שבפער בין "מעשה לוקציוני" חוקי המתבטא בהבעת מילים בלבד, "מעשה אילוקציוני" נלווה שמתבטא בציות לו, ו"מעשה פרולוקציוני" המעגן אותו במציאות בהווה ומעצב את זו בעתיד.

במאמר האחרון, ציד המכשפות מאשקלון מסופר מחדש ברוחניות העכשווית: בין מבוכה למציאת שלל רב, בוחנת מריאנה רוחמדבר שפירא שלוש דרכים שונות (של רוחמה וייס, אוהד אזרחי ודב טרובניק) לייצוג עכשווי של סיפור הוצאתן להורג של 80 מכשפות מאשקלון בידי ר' שמעון בן שטח. לטענתה, סיפור מביך זה משמש כלי לאמירות חברתיות בידי מנהיגות רוחנית אלטרנטיבית עכשווית בישראל, שכל אחת מהן מייצגת עמדה שונה מבחינה פמיניסטית (ליברלית, אימהית-תרבותית, אקרפמיניסטית) ותאולוגית, ויחס אחר לזהות היהודית. כך, המעשה הסיפורי משמש בסיס להמצאת מסורת ולעיצוב זהות רוחנית-אלטרנטיבית.

דברי תודה

תודותינו נתונות בראש ובראשונה לכל המחברים שתרמו את המאמרים לספר זה. כמו כן אנו מביעים תודה והערכה רבה לפרופ' אבי שגיא, עורך סדרת פרשנות ותרבות בהוצאת כרמל. תודותינו שלוחות גם למנהל ההוצאה לאור ישראל כרמל ולצוות ההוצאה לאור: מעין אל-און פדר – רכזת ההוצאה, בני מזרחי – העורך הלשוני וסתיו פוזנר – האחראית על העימוד וההבאה לדפוס, על ההפקה המקצועית והמסורה. כמו כן אנו אסירי תודה לקרן לקשרי מדע של אוניברסיטת בר אילן ולוועדה להשתלמות ולמחקר של המכללה האקדמית אשקלון על הסיוע בהוצאת הספר.